

מעטפת חנק כלכלית: שלוש נקודות מפנה בארבעים שנות שליטה כלכלית-צבאית

לב גרינברג

המחלקה לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

מאז ימיו הראשונים של הכיבוש הישראלי בגדה המערבית וברצועת עזה התגבש דפוס שליטה כלכלי-צבאי על האוכלוסייה הפלסטינית, השריר וקיים מאז ללא שינויים רבים. דפוס השליטה השתנה רק מעט במשך ארבעים שנה: הוא גובש בשנים 1967–1968, תוקן מעט במסגרת הסכמי אוסלו, ונכנס למצב משברי לאחר הפריסה מחדש של כוחות צה"ל מחוץ לרצועת עזה. במסה זו אציג ניתוח כלכלי-פוליטי של דפוס השליטה ושל השינויים שחלו בו. הניתוח שאציע חורג מזה שמציעים כלכלנים, הנוטים להתעלם מיחסי כוח ושליטה בשל אילוצי הדיסציפלינה.

דפוס השליטה הכלכלי-צבאי¹ מבטא את האינטרסים המשותפים לאלוהי הצבאית ולאליטה הכלכלית בישראל: שתיהן מבקשות ליצור יחסי תלות כלכלית, המאפשרים לצה"ל שליטה על האוכלוסייה הפלסטינית והמספקים רווחים ליצרנים, למעסיקים ולסוחרים הישראליים. דפוס שליטה זה מאפשר ליצור "שוק שבוי" לסחורות הישראליות וכוח עבודה זול ובלתי מאורגן למעסיק הישראלי. הוא מונע פיתוח של הכלכלה הפלסטינית והשקעות בה וחוסם את כניסתן לישראל של סחורות פלסטיניות העלולות להתחרות בייצור הישראלי. הצורך להגדיר דפוס ייחודי זה נובע מן השוני בינו לבין משטרים אימפריאליים וקולוניאליים, שבהם אין רצף טריטוריאלי בין המעצמה הכובשת לבין הקולוניה, בעיית השמירה על הגבולות ועל המעברים פשוטה יחסית ותפקיד הצבא מצטמצם לשליטה על האוכלוסייה. במקרים אלה המשטר הכלכלי נקבע ומנוהל בידי הדרג האזרחי: הממשלה המרכזית והפקידות הקולוניאלית. לעומת זאת במקרה הישראלי-פלסטיני, המתאפיין ברציפות טריטוריאלי, הצבא ממלא תפקיד מרכזי: הוא הריבון ב"שטחים"², הוא מפקח על הגבולות החיצוניים והפנימיים ומעצב את משטר

¹ דפוס השליטה הכלכלי-צבאי מובחן כאן מ"הקומפלקס התעשייתי-צבאי" המתקיים בתוך גבולות ישראל, שפירושו שיתוף פעולה כלכלי בין מערכת הביטחון לבין בעלי הון ועובדי תעשייה המרוויחים מן הביקוש למוצרים (ביכלר וניצן 2001).

² אני מוסיף מירכאות למושג "שטחים" בשל הבעייתיות הגלומה בו. לכאורה זהו מושג ניטרלי, אך למעשה הוא מסווה את הכיבוש הצבאי ואת התלות הכלכלית של הפלסטינים בישראל. לאחר ויכוחים פוליטיים שהתנהלו בשיח הציבורי בישראל בשאלה אם אלה שטחים "משוחררים", "כבושים" או "מוחזקים", נותר בשפה הרווחת המושג "שטחים" כאילו הוא נטול אידיאולוגיה, ובכך הוא עושה נורמליזציה לכיבוש. לדיון בבעיית השפה של הכיבוש, ראו גרינברג 2005.

התלות הכלכלית בהתאם לצורכי השליטה הצבאית. בתוך כך הוא דואג גם לאינטרסים של קבוצות בעלות כוח בישראל.

דפוס השליטה הכלכלי-צבאי, שהתגבש מיד לאחר המלחמה ב-1967 וסיפוח ה"שטחים" לכלכלה הישראלית, זכה ללגיטימציה בהסכם פריז שנחתם במאי 1994. מאז הוא מכונה בשפה המקצועית של הכלכלנים "איחוד מכס" או "מעטפת מכס", אף על פי שמעולם לא קיים בו הכלל הראשון של דגם איחוד המכס המבוסס על האיחוד האירופי: תנועה חופשית של אנשים וסחורות בין כל חלקי האזורים ה"מאוחדים". דפוס השליטה הכלכלי-צבאי הייחודי מורכב מכמה יסודות: כפיית המטבע הישראלי ומשטר המכס והמיסוי של ישראל, פיקוח על הסחורות היוצאות מאזורי הכיבוש והנכנסות אליהם, פיקוח על תנועת האנשים והפיכתם לשוק שבוי לקנייה של סחורה ישראלית. "עטיפת" גבולות הגדה המערבית ורצועת עזה מכל הכיוונים חונקת את הכלכלה הפלסטינית ומונעת את פיתוחה, שכן היא אינה מאפשרת לה ליהנות מ"יתרון המשק הקטן" באיחוד המכס — קרי תחרות חופשית בין חקלאים, תעשיינים, סוחרים ועובדים פלסטינים וישראלים. יתרונותיה כביכול של השיטה נגזרים מתורת הכלכלה הליברלית והנאו-ליברלית, המתעלמת מיחסי כוח ושליטה פוליטיים וצבאיים ומיכולת הכפייה של בעלי הכוח. המדיניות הישראלית נקבעת על פי האינטרסים של הקבוצות בעלות הכוח הכלכלי בישראל, והתיאום בין האינטרסים השונים נעשה בידי הצבא והממסד הביטחוני.

כלכלנים ישראלים מודעים לעיוותים שיוצרים יחסי הכוח הללו, אבל הם נוטים לעסוק בדגמים נורמטיביים החותרים ל"פתרון הבעיה" הרבה יותר משהם מנתחים את הגורמים ואת הכוחות היוצרים את הבעיה ואף מנציחים אותה. לטענתי, חיפושם של הכלכלנים אחר פתרון לבעיות הפלסטינים מפספס את העיקר, והוא העובדה שישראלים רבים מפיקים רווחים מבעיות אלה, היינו מהמשך התלות של הפלסטינים בישראל. בעוד הכלכלה הנאו-ליברלית הנורמטיבית עוסקת בשרטוט דגמים מופשטים שבהם הפוליטיקה אמורה להפסיק להפריע ל"שוק החופשי" לתפקד כראוי, הכלכלה הפוליטית עוסקת בניתוח יחסי כוח ומאבק בין קבוצות חברתיות וארגונים המעוגנים במדינה, המעצבת את הכלכלה כשדה שיש בו כפייה, שליטה וקונפליקט.³ לפנינו ניגוד מרכזי: בכלכלה הפוליטית יחסי הכוח הם ההסבר לניגודים ולקונפליקטים בין קבוצות חברתיות, ואילו הכלכלה הנאו-ליברלית הנורמטיבית מניחה מראש כי פוליטיקה ויחסי כוח בין קבוצות הם בעיה המקשה על המודל לתפקד כראוי, ולכן אלה מוצאים ממסגרת הניתוח, מוצגים כהפרעה למודל ומומלץ לנטרלם. באמצעות המסגרת האנליטית הכלכלית-פוליטית המקשרת בין שליטה כלכלית לשליטה פוליטית, אני

³ זו כמובן הגדרה כללית מאוד ויש הגדרות רבות אחרות. הכלכלה הפוליטית היא דיסציפלינה רחבה שלא מצאה לה אכסניה מוסדית באוניברסיטאות. משנות השמונים ואילך היא נלמדת בעיקר מחוץ לחוגים לכלכלה — בחוגים למדע המדינה, ליחסים בינלאומיים, להיסטוריה, לסוציולוגיה, לגיאוגרפיה, ללימודי עבודה, לניהול ולעבודה סוציאלית. מניחי אבני היסוד שלה הם קרל מרקס ומקס ובר. לעיון ראשוני, ראו גרינברג 1996.

מבקש לנתח את היחסים בין ישראלים לפלסטינים בעבר וגם להצביע על הקשיים בהווה ובעתיד.

צוותים רבים של כלכלנים בבנק העולמי ובאקדמיה בארצות הברית ובישראל עסקו בשנים 1988–1993 במציאת פתרונות לכלכלה הפלסטינית.⁴ הם ניתחו במפורט את הפוטנציאל של הכלכלה הפלסטינית ואת בעיותיה, אך התעלמו מן המכשול העיקרי: רצונן של האליטות הכלכליות והצבאיות בישראל להמשיך לשלוט בפלסטינים. המושג האלגנטי "מעטפת מכס" משמש לטענתי הסוואה בשפה הכלכלנית למה שראוי יותר לכנותו "מעטפת חנק", המונעת תחרות חופשית בין ישראלים לפלסטינים. במסה זו אני מבקש להצביע בקצרה על האינטרסים הגלומים בשליטה הכלכלית-צבאית ועל הדינמיקה שלה, החל מגיבוש הדפוס בשנה הראשונה לכיבוש ועד ההחלטה לסגת מעזה באופן חד-צדדי ולהשאיר את השליטה ה"חיצונית" בידי ישראל.

המסה תציג שלוש תקופות המוגדרות על ידי נקודות מפנה בניהול הגבולות: הכיבוש הצבאי ב-1967, הפקדת הרשות הפלסטינית על ניהול הערים ב-1994 ויציאת צה"ל מרצועת עזה ב-2005. שני השינויים האחרונים היו תוצאה של שתי האינתיפאדות הפלסטיניות שפרצו ב-1987 וב-2000 ושערערו את יציבותן ואת תפקודן של דפוס השליטה. עד 1987 שלט צה"ל על כל ה"שטחים" ועל המעברים בתוכם, בינם לבין שכניהם ובינם לבין ישראל הריבונית, אבל בזכות השליטה המלאה היה צורך רופף בלבד בפיקוח. בתקופה השנייה, אחרי 1994, השליטה היתה משותפת לצה"ל ולרשות הפלסטינית, ולכן הפיקוח של צה"ל על תנועת האוכלוסייה התהדק והגבול עם ישראל נסגר לעתים קרובות כאמצעי לחץ פוליטי על הרשות. לאחר היציאה מרצועת עזה איבד צה"ל את השליטה על הנעשה בתוכה, אבל יכולתו להדק את הפיקוח על הגבולות החיצוניים גדלה בשל התנערותו מאחריות על הנעשה בתוכה. בדינמיקה זו של שליטה כלכלית-צבאית על הפלסטינים, מעטפת החנק הכלכלית מתהדקת והולכת וכמובן עומדת בסתירה לדגם של השוק חופשי. מדוע בכל זאת ממשיכים הכלכלנים לדבר בשפה הנאו-ליברלית המכובסת? לטענתי, הכלכלנים עושים זאת לא מתוך כוונה או עמדה פוליטית כזו או אחרת, אלא מתוך מגבלות השפה של הדיסציפלינה.

1967: מיסוד השליטה הכלכלית-צבאית

כאמור, במהלך השנה הראשונה לכיבוש הגדה המערבית ורצועת עזה התגבש דפוס השליטה הבסיסי של ישראל על ה"שטחים". דפוס זה היה תוצאה של מיקוח בין שיקולי הצבא, שביקש לשלוט באוכלוסייה הפלסטינית ולדאוג לשם כך לפרנסתה, לבין שיקוליהם של מעסיקים ישראלים, שביקשו ליהנות מכוח עבודה זול ולא מאורגן, ושל תעשיינים וחקלאים

⁴ ראו דוגמאות לתנופה מחקרית זו: Fischer, Rodrik and Tuma 1993; Fischer et al. 1994; World Bank 1993.

ישראלים שרצו להימנע מתחרות עם סחורות זולות המיוצרות באזור הכיבוש או מיובאות אליו. גם שיקוליהם של ארגוני העובדים למיניהם ושל קרנות הפנסיה השתלבו בזירת עיצוב היחסים (גזית 1985; גרינברג 1993). המהלכים הכלכליים הראשונים היו השלטת המטבע הישראלי על האוכלוסייה הכבושה וסגירת הגבולות מכל עבר, בינה לבין מדינות ערב ובינה לבין "ישראל".⁵ זוהי מעטפת החנק הבסיסית, שלאט לאט נפתחה למעבר סחורות ואנשים בפיקוח צבאי, בהתאם לאינטרסים כלכליים של קבוצות ישראליות שונות. כאן נראה השילוב הבסיסי בין הצבא לכלכלה: הצבא דורש לפקח על הגבולות מנימוקי ביטחון — קרי מניעת מעבר נשק ואנשים עוינים — והדרישה הכלכלית היא למנוע כניסה של סחורות זולות ולאפשר מעבר של עובדים זולים.

נוסף על כך שנמנעה כניסת סחורות מה"שטחים" ל"ישראל", נמנעה גם כניסתן של סחורות ממדינות ערב ל"שטחים". מטרתה העיקרית של מדיניות זו היתה כאמור לכפות על תושבי ה"שטחים" לקנות סחורות ישראליות ולהופכם לשוק שבוי לסחורה ישראלית. כדי להבין את המניע הזה חשוב לזכור את ההקשר ההיסטורי: המלחמה ומיסוד הכיבוש בעקבותיה באו לאחר מיתון חריף במשק הישראלי שנמשך מסוף 1965 ועד מאי 1967. עשרה ימים בלבד לאחר תום הקרבות התקיימה הפגישה הראשונה בין נציגי צה"ל לנציגי מפעלים ישראלים במטרה לדון ב"שיווק תוצרת ישראלית באזורי הכיבוש".⁶ מאז ואילך, שום דיון בכלכלה הפלסטינית אינו יכול להתעלם מן האינטרס הישראלי למכור סחורות לשוק השבוי שלה ומן המאזן המסחרי החיובי מבחינת ישראל. מאז ואילך כל דיון בהענקת ריבונות כלכלית לפלסטינים חייב לשקול כיצד תושפע מכך הכלכלה הישראלית, שהרי ריבונות כלכלית פירושה שהפלסטינים יוכלו לעודד יבוא של סחורות זולות יותר מן השוק העולמי. כפי שנראה בהמשך, מה שהיה נכון לכלכלה הישראלית ב-1967 כדי להוציאה מן המיתון נותר נכון ב-1994, בהסכם פריז, וגם ב-2005, כאשר ממשלת ישראל החליטה למנוע ריבונות כלכלית מן הפלסטינים.

נוסף על האיסור להכניס ל"שטחים" סחורה זולה המיובאת מרחבי העולם, ניצבה שאלת מכירתה של הסחורה הזולה המיוצרת ב"שטחים". היתה זו בעיקר סחורה חקלאית, שכן ייצור תעשייתי נמנע באופן מנהלי: הממשל הצבאי לא העניק לכך רישיונות. האפשרות הסבירה ביותר היתה למכור את הסחורה החקלאית הפלסטינית בתחומי "ישראל", כי בה החקלאי הפלסטיני עשוי היה לקבל מחיר טוב יותר מאשר במדינות ערב. כאן בא לידי ביטוי הלובי החקלאי החזק. סגירת הגבול לסחורה חקלאית פלסטינית הושגה על ידי

⁵ לצד המושג "שטחים", גם את המושג הגיאוגרפי "ישראל" יש לסייג במירכאות. הכוונה הגיאוגרפית בהקשר זה היא לאזור הריבוני הזוכה להכרה בינלאומית בגבולות מה שמכונה "הקו הירוק". מדינת ישראל נוטה לטשטש את גבולותיה, אבל באמצעות המירכאות אני מבקש להתייחס כאן לישות הגיאוגרפית שהיתה קיימת לפני 1967 ועדיין מוסיפה להתקיים מבחינת החוק והמשפט הבינלאומיים, וכן מבחינת כללי הפעילות הכלכלית והגבולות התנועה בינה לבין ה"שטחים".

⁶ ראו ארכיון מכון לבון, IV-204-5-64, 26.6.1967. מצוטט גם בספרי ההסתדרות מעל הכל, גרינברג 1993, 176.

מדיניות "הגשרים הפתוחים", שאפשרה לייצא את הסחורה לירדן דרך הגשרים. מדיניות "הגשרים הפתוחים" והשוק השבוי ליבוא סחורות ישראליות ניצבים ביסוד מדיניות מעטפת החנק המונעת פיתוח כלכלי פלסטיני: הפלסטינים נאלצים לקנות מוצרים תעשייתיים ביוקר מהישראלים ולמכור סחורה חקלאית בזול במדינות ערב. כדי להפוך את הייצור החקלאי הפלסטיני לרווחי העניק הממשל הצבאי ייעוץ וסיוע טכנולוגיים, אך מנע פיתוח תעשייתי באמצעים מנהליים, ובראש ובראשונה מנע היווצרות מעמד של בעלי הון תעשייתי שיוכלו להתחרות בתעשייה הישראלית.

אולם התנאים החונקים כל כך הציבו את הכלכלה הפלסטינית בסכנת התמוטטות ועלה חשש מפני מרד עממי נגד הכיבוש. כדי למנוע זאת נדרש צה"ל לייצר מקומות עבודה למובטלים הפלסטינים, והדרך הטובה ביותר היתה העסקתם על ידי ישראלים. בשנים 1968–1993 "יצוא העבודה" ל"ישראל" הפך לענף מוביל של הכלכלה הפלסטינית. כניסתם של הפועלים הפלסטינים מוסדה בעקבות לחץ שהפעילו מערכת הביטחון ומעסיקים ישראלים, אך קדם לכך מיקוח עם הגורמים הישראליים שהיו עלולים להיפגע. המהלך הצליח בקלות יחסית בשל יחסי הכוח בתוך החברה הישראלית: המעסיקים הישראלים, הפרטיים וההסתדרותיים, חפצו מאוד בעובד הפלסטיני, וכך גם משרד האוצר שביקש להוריד את רמת השכר ב"ישראל" שעלתה מאוד בשנים 1960–1965. אולם מהלך זה התנגש עם אינטרסים מרכזיים של ההסתדרות הכללית, שהיתה הגוף השני בחוזקו במדינה באותה תקופה: קדם לה רק צה"ל. ההסתדרות לא היתה גוף העשוי מקשה אחת ורחשו בה שיקולים שונים. ראשי המשק ההסתדרותי ביקשו לתמוך בדרישת הממשלה להעסיק פלסטינים בתוך "ישראל" בשל עניינם העסקי להעסיק עובדים זולים ולא מאורגנים, בעיקר בענפי הבנייה והחקלאות שבהם היתה חברת העובדים גורם מרכזי. מולם ניצבו איגודים מקצועיים חלשים וחסרי השפעה, בעיקר הסתדרויות הפועלים החקלאים ופועלי הבניין. השיקול המכריע בדיון הפנים-ההסתדרותי היה זה של קרנות הפנסיה של אותם איגודים. שילובם של עובדים לא ישראלים בענפים אלה עלול היה לגרום הפסדים לקרנות (בשל אובדן הפרשות משכר) ולגרום לגירעון אקטוארי. הפתרון שנמצא היה יצירת מנגנון משותף להסתדרות, ללשכת התעסוקה ולממשל הצבאי, שפיקח על כניסת העובדים ועל תשלום שכרם באמצעות לשכות התעסוקה. מנגנון פיקוח זה אמור היה לנכות משכרם של העובדים הפלסטינים תשלומים לזכויות סוציאליות, לביטוח לאומי ולמס הכנסה.⁷ ההסכם העקרוני שגובש בין ההסתדרות לבין משרד הביטחון ומשרד העבודה באוגוסט 1968 הבטיח כי הם יפקחו במשותף על כניסת העובדים הפלסטינים ויתחלקו ביניהם בהפרשות מן השכר.

⁷ בסופו של דבר ניכרים אלה מעולם לא זרמו כמובטח לקרנות הפנסיה, ואלה נקלעו לגירעונות עצומים בשל הכנסת הפועלים מה"שטחים". פרשה זו נותרה עלומה. ברור שהעובדים מה"שטחים" לא קיבלו את הכסף המגיע להם בגין ההפרשות, אולם לא ברור לאן זרמו הכספים הללו, שלא היו כפופים לפיקוח פרלמנטרי כלשהו. למיטב ידיעתי, חברי כנסת שניסו לברר לאן זרמו מיליוני השקלים מגבייה זו העלו חרס בידיהם. הכספים שגבה הביטוח הלאומי, לעומת זאת, הועברו בגלוי לממשל הצבאי.

בשנים 1967–1985 הכלכלה הפלסטינית צמחה מאוד אף שלא התפתחה, כלומר לא היה תיעוש, לא שולבו טכנולוגיות חדשות ולא התרבתה העסקתו של כוח אדם מיומן.⁸ נוסף על הכלכלה הממוסדת התנהלה גם כלכלה "שחורה" נרחבת, שהיו לה מגוון ביטויים. כ-50% מן העובדים הפלסטינים הצליחו להיכנס לתוך "ישראל" ללא פיקוח של לשכות התעסוקה והועסקו בידי מעסיקים שלא שילמו מס הכנסה, ביטוח לאומי או ביטוח סוציאלי. סחורות הצליחו לחדור אפוא לשוק הישראלי באמצעות שיתוף פעולה בין יצרנים פלסטינים לסוחרים ישראלים, זאת על אף הפיקוח הצבאי. כמו כן, בעזרת שיתוף פעולה עם סוחרים פלסטינים הצליחו יצרנים ישראלים לייצא סחורות לכמה מדינות ערב כאילו הן סחורות שמקורן ב"שטחים".

אפשר לקבוע כי את הכלכלה הממוסדת של מעטפת החנק כפתה מדינת ישראל על הפלסטינים באמצעות הצבא, ואילו הכלכלה השחורה היתה תוצר של שיתוף פעולה בין קבוצות בחברה האזרחית הישראלית ובזו הפלסטינית על בסיס אינטרס משותף. עד שנת 1987 היה חופש תנועה גדול יחסית בין "ישראל" לאזורי הכיבוש למרות מדיניות הפיקוח של הממשל הצבאי. ענף כלכלי פלסטיני נוסף היה "יצוא עבודה" למדינות המפרץ הפרסי. מדובר היה במהגרי עבודה אשר שלחו חלק מהכנסותיהם למשפחותיהם בגדה וברצועה. למעשה, מדיניות מעטפת החנק הכלכלית התאזנה באמצעות יצוא העבודה ל"ישראל" ולמדינות המפרץ ובאמצעות הכלכלה השחורה, שהעניקו יחדיו יציבות יחסית לדפוס השליטה הכלכלי-צבאי. כך התנהלו פני הדברים עד השנים 1986–1987, אז נקלעו למשבר הן הכלכלה הישראלית והם כלכלתן של מדינות המפרץ. המשבר הכלכלי במדינות המייבאות עבודה פלסטינית, לצד נסיבות פוליטיות מיוחדות, הובילו לפרוץ האינתיפאדה ובעקבותיה לתיקון חלקי של דפוס השליטה הכלכלי-פוליטי בהסכמי אוסלו ופריז.

1994: הסכם פריז והלגיטימציה למדיניות החנק

האינתיפאדה לא פרצה מסיבות כלכליות גרידא, אלא גם בשל נסיבות פוליטיות ייחודיות. עם זאת, עוצמתה הושפעה מן המשבר הכלכלי ב"שטחים", והיא האיצה את המשבר הכלכלי ב"ישראל", עד שעלה הצורך לחפש אחר נוסחה משופרת של יחסים כלכליים. הנסיבות הפוליטיות שהביאו לפרוץ האינתיפאדה היו הרחקת הנהגת אש"ף לטוניס לאחר מלחמת לבנון ותחושת אוזלת היד של הפלסטינים ב"שטחים" לנוכח מדיניות הרחבת ההתנחלויות של ממשלת האחדות הלאומית הישראלית (קימרלינג ומגדל 1999). נסיבות אלה יצרו חלל פוליטי שהתמלא בידי ארגוני החברה האזרחית הפלסטינית, שנערכו לפעולה נגד השליטה הכלכלית-צבאית של ישראל. בראש המאבק ניצבו ארגוני נוער במחנות הפליטים, ארגוני

⁸ ההבחנה בין צמיחה לפיתוח היא אחד הרעיונות המרכזיים של תיאוריית התלות. ראו Cardoso and Faletto 1979.

נשים ואיגודים מקצועיים בהנהגת מפלגות פוליטיות, שפתחו במאבק עממי לא מזוין שהורכב מהפגנות המוניות ומשביתות כלליות של מסחר ופועלים (Nassar and Heacock 1990). לא כל הסוחרים מיהרו לסגור את חנויותיהם, אך הוועדות העממיות שפיקחו על יישום השביתות כפו את הסגירה. כמה ממטרותיה המוצהרות של האינתיפאדה היו להתנער מן התלות הכלכלית בישראל ולפגוע ביציאה הסדירה לעבודה ובשוק השבוי, הכופה על הפלסטינים לרכוש סחורות ישראליות. דרך זו נועדה גם למנוע תשלומי מסים למדינת ישראל.

האינתיפאדה כוונה בראש ובראשונה נגד יציבותה של השליטה הישראלית הכלכלית-צבאית. מנהיגיה הדגישו את הצורך לפתח ייצור מקומי, גם אם הדבר יוביל בשלב הראשון לירידה ברמת החיים. מגמתה של האינתיפאדה היתה התנתקות כלכלית של הפלסטינים מישראל, או מה שמכונה בערבית "התנערות" מישראל. זו היתה הסיבה לסגירת הכפרים והערים לכניסת ישראלים ולמניעת היציאה לעבודה ב"ישראל". התגובה הצבאית לא הצליחה בשלב הראשון למנוע את ההפגנות ההמוניות. האמצעי היעיל ביותר לדיכוי ההתקוממות היה החמרת הפיקוח על הכניסה לעבודה ב"ישראל": כמעט כל העובדים הנכנסים הפכו לתלויים ברישיונות עבודה; אלה שביקשו להיכנס לעבודה ב"ישראל" סווגו בעיקר על פי גיל, וההגבלות הוטלו בעיקר על עובדים צעירים; ופלסטינים שנחשדו בידידי אבנים או בארגון הפגנות נענשו ענישה כלכלית.

בתוך חצי שנה פחתו והלכו ההפגנות ההמוניות, אולם הממד האלים של ההתקוממות גבר והלך. השביתות לא פסקו; הכרוזים הודיעו על שביתות במועדים ידועים של "ימי זעם". האינתיפאדה פגעה קשות בכלכלה הישראלית, צמצמה את מכירת הסחורות הישראליות ב"שטחים" ואת היצוא השחור למדינות ערב, גרמה לאי־סדירות בכניסת העובדים הפלסטינים ל"ישראל" ואף פגעה בתיירות הבינלאומית אליה. כל אלה החריפו את המיתון שהחל ממילא ב-1985, עם יישום המדיניות המרסנת לבלימת האינפלציה (Grinberg 1991). במובן זה אפשר לקבוע כי אחד מיעדיה המרכזיים של האינתיפאדה הראשונה הושג. המשבר גרם לישראלים רבים, ובעיקר לאנשי עסקים ולכלכלנים, לחשוב מחדש על היחסים הכלכליים עם הפלסטינים. כלכלנים ישראלים, פלסטינים ואמריקנים, שהבינו כי התלות הכפויה שיצרה מעטפת החנק לא תוכל לשוב עוד, החלו לחפש דגמים לפיתוח כלכלי עצמאי של הכלכלה הפלסטינית. בסדרת מחקרים שעסקו באפשרויות קיומה של כלכלה פלסטינית עצמאית נחקרו יתרונותיו היחסיים של המשק הפלסטיני והוצעו דרכים חדשות לניהולו בתנאי שלום. המחקר המקיף ביותר היה זה של הבנק העולמי (World Bank 1993), שהראה כיצד המדיניות הישראלית מונעת מן הכלכלה הפלסטינית להתפתח והציע דרכים שיעודדו פיתוח, כגון הזרמת השקעות, פיתוח התעשייה והחקלאות, ומעל הכול שינוי היחסים עם מדינת ישראל.

שתי החלופות שהוצעו למעטפת החנק הן איחוד מכס ואזור סחר חופשי. החלופה הראשונה, איחוד מכס, פירושה ניהול מדיניות אחידה כלפי חוץ ביבוא וביצוא סחורות, לצד היתר לתנועה חופשית של סחורות ושל אנשים בין "ישראל" ל"שטחים". מדובר

אפוא במעטפת מכס לא חונקת המבוססת על תנועה חופשית, שתאפשר לפלסטינים ליהנות מ"יתרון המשק הקטן" – קרי כוח עבודתם הזול יותר ומחיריהם הנמוכים יותר – הן על ידי כניסה חופשית לעבודה ב"ישראל" והן על ידי מכירת סחורות חקלאיות ותעשייתיות בה. החלופה השנייה, אזור סחר חופשי, פירושה מתן עצמאות לפלסטינים לייבא ולייצא סחורות על ידי מדיניות מכס ומטבע עצמאיים. על פי חלופה זו, הפיקוח על המעברים בין "ישראל" ל"שטחים" יבטיח שרק סחורות המיוצרות ב"שטחים" ייכנסו ל"ישראל", ולא יבוא זול יותר המגיע דרך הגבולות עם ירדן ועם מצרים. מדיניות של אזור סחר חופשי עדיפה על פני איחוד המכס במובן זה שהיא משחררת את הפלסטינים מן ההכרח לקנות סחורה ישראלית ומאפשרת להם לייבא סחורות זולות לפי שיקוליהם, אולם לשם קיומה דרוש תנאי יסודי אחד: קביעת גבול ברור בין "ישראל" ל"שטחים". פיקוח הדדי על הגבול ימנע הכנסת סחורות שאינן מיוצרות בישראל או בפלסטין.

לקראת ניהול משא ומתן עם הפלסטינים על היחסים הכלכליים העתידיים להתכונן הקימה ממשלת ישראל ועדה בראשות פרופ' חיים בן שחר, כלכלן מאוניברסיטת תל-אביב. הוועדה דנה לכאורה ביתרונותיהן של שתי החלופות אולם היה זה דיון למראית עין, שכן כבר במבוא לדוח הסבירו חברי הוועדה כי על פי הנחיית הדרג המדיני לא ישורטט גבול בין "ישראל" ל"שטחים". ברור היה מראש שאי-אפשר ליישם את דגם הסחר החופשי ללא פיקוח על הגבול (ועדת בן שחר 1993). בסופו של דבר עבודתה המפורטת של ועדת בן שחר נועדה להוכיח כי בשתי השיטות ייהנו הפלסטינים מ"יתרון המשק הקטן" המפורסם כל כך, שנוסח בידי אדם סמית. אלא שבדוח לא הוזכר כי בהיעדר תנועה חופשית של אנשים וסחורות בין ה"שטחים" ל"ישראל" כל היתרון אובד והכלכלה נחנקת. כמובן לא הוזכר גם כי היתרון לכאורה המוקנה לפלסטינים צפוי לפגוע באינטרסים של יצרנים ישראלים רבים, הנוהגים למכור סחורות לשוק השבוי, והם עלולים להפסיד בתחרות מול סחורות פלסטיניות זולות יותר. החידוש המרכזי של הסכם פריז הוא מימון של שירותי הרשות הפלסטינית באמצעות כספי המכס שגובה ישראל על סחורות המיובאות לאזורי הרשות. אולם חסרונן המרכזי של ההסכם הוא ההתעלמות ממצואות החיים היומיומית ב"שטחים", ממדיניות הסגר⁹ ומן העובדה שמדינת ישראל ממשיכה לשלוט בכל המשאבים.

מאז 1990 החלה הממשלה לנקוט מדיניות חדשה: בעקבות פיגועים שביצעו יחידים בתוך גבולות מדינת ישראל הריבונית הוטל סגר מלא על ה"שטחים". מדובר בפיקוח חד-צדדי על הגבול: בשעה שהסגר מנע מפלסטינים להיכנס לתחומי הקו הירוק, יהודים הורשו לעבור ללא הפרעה. מדיניות הסגר הפכה לקבועה במהלך מלחמת המפרץ, בחורף 1991, אז הוטל סגר למשך כל תקופת המלחמה. מאז הטילו ממשלות ישראל סגר לתקופות ארוכות בעקבות פיגועים, לקראת חגים או כלחץ צבאי על האוכלוסייה הפלסטינית לפעול נגד מפעילי הטרור. מצב זה לא השתנה ואף הוחרף עם עליית ממשלת רבין לשלטון. בזמן

⁹ לדיון בהשלכות של הסכמי אוסלו ושל מדיניות הסגר על הכלכלה הפלסטינית, ראו Roy 2001.

החתימה על הסכם פריז במאי 1994 היו נתונים תושבי ה"שטחים" בסגר ממושך, שהוטל מאז הטבח במערת המכפלה בסוף פברואר. לא היה אפוא כל בסיס להנחה שסחורות ואנשים יזרמו באופן חופשי מה"שטחים" ל"ישראל". בזמן החתימה על הסכם פריז פרסם הכלכלן צבי זוסמן (1994) מאמר ראוי לציון, ובו כתב כי מעטפת המכס אינה יכולה להצליח בתנאי הסגר הקיימים וכי מוטב ליישם את השיטה החלופית של אזור סחר חופשי. מדיניות סחר חופשי משמעה היה לאפשר למשטרת גבולות פלסטינית לבדוק את כניסתם של יהודים ל"שטחים". ממשלת ישראל כמובן לא הסכימה לצעד כזה, שכן היה בכך הכרה בגבול הבינלאומי ובריבונות הפלסטינית על ה"שטחים". מאז שנכנס יאסר ערפאת לעזה פעלה מדיניות השליטה הכלכלית-צבאית בכיוון מנוגד להסכם פריז: צה"ל הידק את הסגרים בתקווה שסבלה של האוכלוסייה יוביל את הרשות להתעמת עם החמאס.

שיטת איחוד המכס לא יושמה מעולם בשל מדיניות הסגר ובשל העובדה שיבוא העבודה הפלסטינית הומר ביבוא של עובדים ממדינות אחרות ("עובדים זרים"). אף על פי כן, הרטוריקה הטוענת לחשיבותה של כלכלת השוק החופשי להצלחת תהליך השלום נמשכה ללא ביקורת כמעט. כצפוי, הנציגים הפלסטינים במשא ומתן הכלכלי בפריז דרשו להקים אזור סחר חופשי, אך הנציגים הישראלים דחו את דרישתם בטענה שאין עדיין הסכם על הגבולות. בפועל הסכם פריז העניק לגיטימציה ליחסי התלות שיצרה מדינת ישראל מאז 1967 ולמעטפת החנק הכלכלית, אולם הפעם נעשה הדבר בצורה חמורה הרבה יותר מזו שלפני 1987: מאז 1994 לא חודשה התנועה החופשית של עובדים פלסטינים לתוך "ישראל". גם כניסתן של סחורות פלסטיניות הוגבלה עוד יותר בעקבות מדיניות הסגר, שכן קודם לכן היו הברחות.

לשם קיומו של אזור סחר חופשי נדרש פיקוח דו-צדדי על גבולות 1967, אולם בפועל התנהל פיקוח חד-צדדי של ישראל, שהתיר לישראלים מעבר סחורות ואנשים ומנע מעבר לפלסטינים. את התעסוקה ב"ישראל" החליפו באופן זמני ההשקעות בתוך שטחי הרשות הפלסטינית, בעיקר של הון פלסטיני לבנייה, וכן הכספים שזרמו מן המדינות התורמות בעיקר מאירופה, שהופנו לרוב למימון משכורות של מנגנון מנופח שספג חלק מכוח העבודה המובטל. אם כן, במסגרת מעטפת החנק — שמנעה מן הפלסטינים לייצא סחורות למדינות אחרות ולייבא מהן ומנעה כניסה חופשית של פועלים וסחורות לתוך "ישראל" — הכלכלה הפלסטינית הצליחה להתקיים בקושי רב בעזרת סבסוד חיצוני. מאז האינתיפאדה השנייה שפרצה בספטמבר 2000 החמיר המצב הכלכלי: הפעילות הכלכלית הצטמצמה מאוד, האבטלה החריפה, ההשקעות החיצוניות נפסקו כמעט כליל וכך גם התעסוקה ב"ישראל", הסחר עמה והתיירות ל"שטחים". לשם הידוק השליטה באוכלוסייה הפלסטינית פיתח צה"ל צורה משוכללת של מדיניות הסגר: מדיניות ה"כתר", שפירושה מחסומים המנתקים בין הערים הפלסטיניות השונות, בינן לבין הכפרים הסובבים אותן ובין הגדה לרצועה. השליטה הצבאית על תנועת הפלסטינים לתוך "ישראל", שליטה המשתקת את הכלכלה הפלסטינית, הגיעה לשיאה בהחלטה על בניית חומת ההפרדה.

2005 : היציאה מעזה כביטוי מושלם של מעטפת החנק

לפי כמה עדויות נראה כי כוונתו המקורית של אריאל שרון בתוכנית ה"התנתקות" היתה להעניק לפלסטינים בעזה ריבונות כלכלית. אולם כמו בכל תחום אחר, גם כאן לא תוכננו הדברים באופן יסודי ואף לא מונה צוות של כלכלנים שיבחן את השלכות ההתנתקות עד תומן. השאלה הכלכלית עלתה בעקיפין רק חודשים ספורים לפני הנסיגה, בעקבות הדיון הביטחוני בשאלה אם לפנות את "ציר פילדלפי" – הוא הגבול בין עזה למצרים. בדיון שהתנהל בממשלה טען שרון כי כוונתו היתה לאפשר לפלסטינים לבנות נמל עמוק מים ושדה תעופה ולהימנע מפיקוח על הסחורות הנכנסות והיוצאות דרך מצרים, כלומר פינוי של ציר פילדלפי (בנזימן 2004). ואכן, אם ממשלת ישראל מכירה בגבולות רצועת עזה היא יכולה גם להעניק לה ריבונות ולפתח דגם כלכלי של אזור סחר חופשי. גם אם מדינת ישראל לא היתה מתחייבת להקים אזור סחר חופשי – קרי להכניס לשטחה פועלים או סחורות פלסטיניות – היא יכולה היתה לפחות להעניק לפלסטינים סמכות לקבוע בעבור עצמם את שער החליפין ואת שיעורי המכס ועל ידי כך ליהנות מן היתרון של יבוא סחורות זולות יותר.

אולם אז התעוררו כוחות שמרניים שדחפו לשמר את המצב הקיים ואף להחמירו, דווקא בשל הסתירה הגלומה בין היציאה מעזה לבין המשך שליטתו של צה"ל על הגדה המערבית ועל הגבולות הפנימיים והחיצוניים. כצפוי, את הקול השמרני השמיעו התאחדות התעשיינים ולשכות המסחר, בגיבוי משרדי ממשלה ובעיקר משרד האוצר ומשרד התעשייה, המסחר והתעסוקה. כל אלה טענו כי חובה להמשיך ולקיים את הסכם פריז וכי מדינת ישראל חייבת להוסיף ולהיות הגורם המפקח על כניסת הסחורות לרצועת עזה, שכן אם לאו ייכנסו סחורות בניגוד לחוק הישראלי ואלה ימצאו את דרכן לתוך "ישראל" (שלח 2005). לנגד עיניהם ניצבה כמובן גם הסכנה של צמצום השוק השבוי לסחורות הישראליות. הלחץ שהפעילו הוביל למיקוח בשאלת המעברים, שנפתר באופן חלקי בהסכם הפעלת המעברים שנחתם באמצע נובמבר 2005, בלחץ ובתיווך של האמריקנים ושל נציגי הבנק העולמי. הסכם זה מאפשר מעבר של אנשים בגבול שבין רצועת עזה למצרים בכפוף לפיקוח בינלאומי ומחייב את מדינת ישראל לפתוח את המעבר הפתוח בין הגדה המערבית לרצועת עזה ואת מעברי הגבול לסחורות יוצאות ונכנסות במעברי "ארז" ו"קרני". עם זאת, על פי ההסכם, הסחורות המיובאות ממצרים לרצועה חייבות להיכנס דרך "ישראל" במעבר מיוחד שאמור היה להיפתח בכרם שלום. בפועל מעבר זה לא נפתח משום שהפלסטינים סירבו להסדר זה. בעקבות החמרת ירי הקאסמים וחיפתו של גלעד שליט ביוני 2006 מעברי ארז וקרני ו"המעבר הבטוח" נסגרו ונפתחו לסירוגין. נוסף על כך, מאז ניצחון החמאס בבחירות למועצה המחוקקת הפלסטינית חדלה ממשלת ישראל להעביר לרשות את כספי המכס הנגבים בעבור היבוא הפלסטיני, והמדינות התורמות הקשו אף הן את התנאים להעברת כספים לרשות.

אולם המשך קיומה של מעטפת החנק נובע גם מעמדת החולשה והתלות הפלסטינית. הדבר בא לידי ביטוי בעמדתה של הרשות כלפי ההתנתקות ובנטיותיה השמרניות, שהן תוצר של התלות המוחלטת בישראל. הרשות הפלסטינית ביקשה אף היא להמשיך לקיים את הסכם פריז, למרות המלצות הבנק העולמי לכונן אזור סחר חופשי בשל יתרונותיו הבולטים.¹⁰ הסיבה העיקרית לסירובם של הפלסטינים לכונן אזור סחר חופשי היא החשש כי הדבר יוביל להקמת "מיני מדינה" ברצועת עזה, וכי בעקבות זאת לא יוכלו למנוע את סיפוח הגדה המערבית למדינת ישראל. הסיבה להתפתחות צפויה זו היתה אי-היכולת לקיים בגדה וברצועה שתי שיטות כלכליות סותרות. אי-אפשר לנהל משטר מטבע ומכס נפרד בכל אחד משני האזורים ולהמשיך לקיים ביניהם קשר כלכלי חופשי ללא פיקוח. כינונו של אזור סחר חופשי יביא לכך שסחורה המיובאת לרצועה תיאלץ לעבור דרך "ישראל" כדי להגיע לגדה, והיא אף "עלולה" להיכנס לישראל הריבונית דרך הגבול המטושטש עם הגדה, להבדיל מן הגבול המסומן של הרצועה. קיומם של שני משטרים שונים סיכן אפוא את הקשר הכלכלי עם הגדה המערבית והעניק לממשלת ישראל סיבה טובה לסגור את המעבר הפתוח, בלי קשר לשאלות הביטחון. עמדת הרשות הפלסטינית נבעה לא רק מחולשתה, אלא גם מהנחת היסוד שלה שישראל תיאלץ לפתוח את המעבר הפתוח בין עזה לגדה ולאפשר עבודה של פלסטינים בתוך "ישראל" וגם מכירת סחורה המיוצרת בעזה בתוך "ישראל".

ההתפתחויות מאז יציאת צה"ל מרצועת עזה ממחישות את המלכוד שבו נתונים הפלסטינים. מה שאפשר לממשלת ישראל לצאת מרצועת עזה היה גבולה הברור והמוכר והיעדר תביעות טריטוריאליזם, לצד חוסר הרצון של ישראל לנהל את חיי היומיום של הפלסטינים בעזה ולסכן את חיי חייליה. אולם כל אלה אינם מספיקים כדי להשיג ריבונות, כל עוד הישראלים רוצים להמשיך לשלוט בגדה המערבית וחושקים באדמותיה ובשוק השכוי שלה. הפלסטינים תלויים בישראל בעיקר לשם יצוא עבודה, אולם המעסיקים הישראלים אינם מעוניינים עוד בעובדים פלסטינים משום שהם מייבאים במקומם עובדים זולים וכנועים יותר מארצות רחוקות. בנסיבות אלה מצבה של הרצועה — בעלת הגבול הברור והניתן לסגירה — חמור עוד יותר מזה של הגדה, שעובדים וסחורות מצליחים להיכנס ממנה ל"ישראל", בעיקר דרך ירושלים אבל גם דרך הגבול הפרוץ שטרם נסגר לגמרי על ידי החומה. אם ממשלת ישראל תצליח לבנות את החומה ולסגור גם את הגדה לכניסת סחורות ואנשים (פצצות כידוע אפשר להטיל משמים), מצבה החנוק של רצועת עזה עלול להתרחב גם לגדה המערבית הסגורה ומעטפת החנק תושלם.

¹⁰ בריאיון עם סבר פלוצקר הזהיר נציג הבנק העולמי ג'יימס וולפנזון מפני העתיד שיבוא לאחר ההתנתקות: "אין לעזה תקומה כמשק עצמאי מנותק... [במצב כזה] לא יהיה מסחר, לא יהיה יצוא ועזה תיחנק", ראו פלוצקר 2005.

סיכום

בעיות היסוד של יחסי ישראלים-פלסטינים לא השתנו מאז ראשית ההתיישבות הציונית: הפער ברמת החיים בין האוכלוסייה היהודית המהגרת מאירופה לבין האוכלוסייה הערבית המקומית והפער במחירי העבודה והסחורות שהם מייצרים. פערים אלה איימו על ההתיישבות היהודית בשל "יתרון המשק הקטן" הפלסטיני. המודעות לסכנה הגלומה ביתרון זה עיצבה את הכלכלה הפוליטית הישראלית, שהתארגנה עוד לפני קום המדינה למניעת הנזקים הצפויים לקבוצות שונות של יהודים מיצירת כלכלה פוליטית אחת משותפת עם הפלסטינים. הכלכלה הישראלית מראשיתה תלויה בשליטה מוסדית ובהפרדה בין ישראלים לפלסטינים, המאפשרות להגן על האינטרסים של הישראלים מפני התחרות החופשית עם הפלסטינים. לפני הקמת המדינה, תנועת העבודה היא שהגנה על תעסוקת היהודים באמצעות שליטה מוסדית בכלכלה. מאז 1948 צה"ל היה הגורם העיקרי שהגן על תעסוקת היהודים על ידי כך ששמר על גבולות ההפרדה בין מדינת ישראל לשכנותיה, מנע את שיבת הפליטים והבטיח את הפרדת ערביי ישראל באמצעות הממשל הצבאי. מאז 1967 פותחה שיטה המנסה לאפשר לישראלים ליהנות מכל העולמות: המעסיקים ייהנו מכוח עבודה זול והיצרנים ייהנו משוק שבו, כל זאת בלי להיחשף לתחרות עם הייצור הפלסטיני. לשם כך דרוש פיקוח על אזורי הכיבוש מפני חדירות ל"שטחים" ומהם. זה תפקידו של הצבא, והלגיטימציה לשליטה הכלכלית-צבאית מכונה "ביטחון".

האינתיפאדה הראשונה פרצה בשל שילוב נסיבות — משבר כלכלי בישראל ובמדינות המפרץ ומשבר פוליטי באש"ף ובישראל — אבל היא יצאה בראש ובראשונה נגד התלות של הכלכלה הפלסטינית בישראל וביקשה להשתחרר ממנה. התיקון הגיע בדמותם של הסכמי אוסלו ופריז, אך אלה דווקא החמירו את פני הדברים לעומת המצב ששרר לפני 1987. בהיעדר נכונות ישראלית להכיר בגבולות 1967 נמשך הסדר איחוד המכס שהיה קיים עד אז, אולם בשילוב עם מדיניות הסגר גברה מאוד יעילותה של מעטפת החנק בפיקוח על תנועת הפלסטינים לתוך "ישראל", אבל גם בין עזה לגדה ובין האזורים הפלסטיניים. אופי ההסכם הביטחוני השליך על הכלכלה הפלסטינית וגם אפשר להדק את הסגר. מה שהחמיר את המצב עוד יותר היה צמצום העבודה ב"ישראל" והחלפתם של הפלסטינים בעובדים זולים, המיובאים בהסדרים הכובלים את חופש התנועה, ההתארגנות והמאבק שלהם.

גורמים כלכליים כמו הבנק העולמי וקבוצות של כלכלנים שוחרי שלום מציעים דגמים ופתרונות שעשויים היו להצליח אלמלא האינטרס של ישראלים רבים ובעלי השפעה להמשיך ליהנות מפרות השליטה בפלסטינים באמצעות מעטפת החנק, המונעת את "יתרון המשק הקטן". כל הדגמים הנורמטיביים המסבירים כיצד לנהל את הכלכלה הפלסטינית נראים מנותקים מהקשר כל עוד הם אינם מותחים ביקורת כלכלית-פוליטית על ישראל ועל מניעתה בהמשך השליטה על הפלסטינים. עוצמתה הצבאית, הכלכלית והפוליטית של ישראל היא המונעת את הריבונות הפלסטינית, ובלי ריבונות אי-אפשר להציל את הכלכלה

הפלסטינית. השיח על שוק חופשי בישראל נראה אמין כמו הדיבורים על הדמוקרטיה האמריקנית בזמן העבדות: דיון כזה מחייב להתעלם מן העובדות שאינן מתאימות למודל. זו הנטייה הקבועה של תורת הכלכלה הנאו-ליברלית.

ביבליוגרפיה

- ביכלר, שמשון, ויונתן ניצן, 2001, מרווחי מלחמה לדיכודנים של שלום, כרמל, ירושלים.
 בנזימן, עוזי, 2004. "יש אליבי", הארץ, 14.10.2004.
 גזית, שלמה, 1985. המקל והגזר: הממשל הישראלי ביהודה ושומרון, זמורה ביתן, תל-אביב.
 גרינברג, לב, 1993. ההסתדרות מעל הכל, נבו, ירושלים.
 ———, 1996. יסודות בכלכלה פוליטית, משרד הביטחון, תל-אביב.
 ———, 2005. "הכלה הבלתי רצויה": מצוקת המילים של מתנגדי הכיבוש, תיאוריה וביקורת 27: 187–196.
 ועדת בן שחר, 1993. "דין וחשבון של צוות הייעוץ הכלכלי למשא ומתן המדיני, יולי 1993, עיקרי הדוח", הרבעון לכלכלה 95: 135–154.
 זוסמן, צבי, 1994. "תנו לפלסטינים מטבע משלהם", הארץ, 29.4.1994.
 סביר, אורי, 1998. התהליך: מאחורי הקלעים של הכרעה היסטורית, ידיעות אחרונות, תל-אביב.
 פלוצקר, סבר, 2005. "וולפנון: המום מעומק אי-האמון", ynet, 13.8.2005, <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3126637,00.html>.
 קימרלינג, ברוך, ויואל מגדל, 1999. פלסטינים: עם בהיווצרותו, כתר, ירושלים.
 שלח, שמוליק, 2005. "הצד האפל של ההתנתקות", nrg מעריב, 1.7.2005, <http://www.nrg.co.il/online/16/ART/952/832.html>.
 Cardoso, Fernando Henrique, and Enzo Faletto, 1979. *Dependency and Development in Latin America*. Berkeley: California University Press.
 Grinberg, Lev, 1991. *Split Corporatism in Israel*. Albany: State University of New York Press.
 Fischer, Stanley, Leonard J. Hausman, Anna D. Karasik, and Thomas C. Schelling, 1994. *Securing Peace in the Middle East: Project on Economic Transition*. John F. Kennedy School of Government, Cambridge, Mass.: Harvard University.
 Fischer, Stanley, Dani Rodrik, and Elias Tuma (eds.), 1993. *The Economics of Middle East Peace: Views from the Region*. Cambridge, Mass.: The MIT Press.
 Nassar, Jamal, and Roger Heacock, 1990. *Intifada: Palestine at the Crossroads*. New York: Praeger.
 Roy, Sarah, 2001. "Decline and Disfigurement: The Palestinian Economy After Oslo," in *The New Intifada*, ed. Roane Carey, London: Verso.
 World Bank, 1993. *Developing the Occupied Territories: An Investment in Peace*. World Bank, Washington, USA, IBRD Staff Report.

